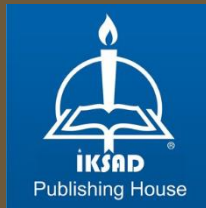

HİCRİ İKİNCİ ASIRDA İSLÂMÎ İLİMLER- 2

İKSAD ULUSLARARASI YAYINEVİ
Ankara-2022

HİCRÎ İKİNCİ ASIR TEFSİRLERİNDE ZÜLKARNEYN KISSASI

(قصة ذي القرنين في تفاسير القرن الثاني الهجري)

Feyza Çelik

Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri,
Tefsir Anabilim DalıMaster's Degree Student, Istanbul University Faculty of Theology, Basic Islamic
Sciences, Department of Tafsir, Istanbul, Turkeyfeyza.celik@ogr.iu.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-3398-9199>

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerim'in bir bölümünü oluşturan kıssalar çeşitli amaçlarla Kur'ân'da zikredilmektedir. Kıssalar tarihi bir bilgiyi zikretmekten ziyade Peygamberimizi teselli etmek, muhatap kitlenin kıssada anlatılan olaylar üzerine düşünmesini ve ibret almasını sağlamak, Peygamberimizin nübüvvetini ve vahyi ispatlamak gibi amaçlar taşımaktadır.¹ Kur'ân-ı Kerim'in bir üslubu olarak kıssalar Yusuf kıssası hariç parça parça zikredilmektedir. Ayrıca bir kıssa birçok surede tekrarlanmışken bazıları da tekrarlanmamıştır. Kur'ân-ı Kerim'de yer alan kıssalar içerisinde çalışmanın konusunu Kehf Suresi 83-98 ayetleri arasında zikredilmiş olan Zülkarneyn kıssası oluşturmaktadır. Peygamberimize sorulan bir soru üzerine nazil olan 83.ayetinden itibaren Kur'ân'da kıssaya yer verilmektedir. Nüzul ortamında bu kıssanın soru soran kişiler tarafından ne ifade ettiği veya bu kişilerin neden bu soruyu yönelttikleri ayetlerin anlaşılması noktasında bağlam bilgisini öne çıkarmaktadır. Bunların bilgisi sorulan soru ve Allah tarafından verilen cevap arasındaki ilişkiyi ve kıssa aracılığıyla verilen mesajı kavramakta bizlere yardımcı olacaktır. Kur'ân bir yöntem olarak kıssalarda şahıs, zaman, mekân, coğrafya, olayların kronolojik sıralaması gibi unsurlar hakkında mufassal bilgilere yer vermemektedir. Bu bağlamda asıl olan kıssanın verdiği mesajdır. Fakat bu alanların müphem olması tefsir geleneğimizde Ehl-i Kitap'la olan münasebetler aracılığıyla israiliyyat dediğimiz rivayetler vasıtasıyla detaylandırılmıştır. Çalışmada incelenecek olan tefsirlerde bu türden rivayetlere rastlanılıp rastlanılmadığına da değinmek konunun kapsamına dahil edilmiştir. Çalışmanın amacı Mukâtil b. Süleyman (ö. 150) ve Yahyâ b. Sellâm (ö. 200) tefsirlerinde bu kıssanın nasıl ele alındığını incelemek ve farklılıklara veya benzerliklere değinmektir. Kur'ân vahyini daha doğru anlayabilmek ve bu kıssada verilen mesajları belirleyebilmek için vahyin ilk muhatapları açısından kıssanın yeri ve nüzul ortamı şartlarına da çalışmada yer verilecektir. Bu bakımdan, deskriptif bir karakter taşıyan çalışmada kullanılacak yöntemler temel anlamda veri toplama, inceleme, içerik analizi ve mukayese şeklinde zikredilebilir. Ayrıca nüzul dönemine yakın olmaları hasebiyle Hicri ikinci asır tefsirlerinde bu kıssanın ele alınması çalışmanın önemini de ortaya çıkarmaktadır.

Zülkarneyn kıssasına dair literatür incelendiğinde Arapça, İngilizce ve Türkçe olmak üzere birçok çalışma yapıldığı görülecektir. Bu çalışmaların tarihi ağırlıklı olduğu, Zülkarneyn'in kimliği Makedonyalı İskender ve Zülkarneyn eşleşmesinden yola çıkılarak yazıldıklarına rastlamak mümkündür.² Çalışmaların bazıları şunlardır; Abdullah İbrâhîm el-Asker, "Zülkarneyn Beyne'l-Haberi'l-Kur'ânî ve'l-Vâkı't-Târîhî", Ahmed Hüseyin Şerefüddin'in, "Havle Makâlâti Zülkarneyn Beyne'l-Haberi'l-Kur'ânî ve'l-Vâkı't-Târîhî", Nurulhak

¹ Şehmus Demir, *Mitoloji Kuran Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik* (İstanbul: Beyan, 2003), 147-150.² Fatma Köksal Albayrak, *Kur'an'ın Işığında Zülkarneyn Kıssası* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2012), 5.

Tenvîr'in "Zülkarneyn fi'l-Kur'ân ve't-Târîh", Ömer et-Tîbî'nin "Zülkarneyn fi'l-Kur'ân ve't-Târîh".³ İngilizce olarak yazılmış olan çalışmaların bazıları ise şunlardır: Andrew Runni Anderson "Alexander's Horns; Rebecca Edwards, "Two Horns, Three Religions. How Alexander the Great ended up in the Quran"; Kevin van Bladel, "The Alexander Legend in the Qur'an 18:83-102"; Brannon Wheeler, "Dhu Al-Qarnayn"; Taha Soomro, "Did the Qur'ân borrow from the Syriac Legend of Alexander?". Türkçe yazılmış bazı çalışmalar ise Osman Oral, "Mâtürîdî'de Zülkarneyn Prototipi ve Kıssasının Hikmetleri; Mustafa Öztürk, Zülkarneyn Kıssası; Jale Şimşek, Kur'ân'a Göre Zülkarneyn; Fatma Köksal Albayrak, Kur'ân'ın Işığında Zülkarneyn Kıssası (Doktora Tezi); Ahmet Şekercioğlu, Klasik ve Çağdaş Kur'ân Yorumlarında Zülkarneyn Kıssası'nın Tahlili (Yüksek Lisans Tezi).

1. İLGİLİ AYETLERİN MEALİ

"83. Sana Zülkarneyn hakkında soru soruyorlar. De ki: "Size onunla ilgili bir parça okuyacağım."

84. Gerçekten biz onu yeryüzünde iktidar sahibi kıldık, ona (muhtaç olduğu) her şey için bir yol öğrettik.

85. O da bir yol tutup gitti.

86. Nihayet güneşin battığı yere varınca, onu kara bir balçıkta batar buldu. Orada bir kavme rastladı. Bunun üzerine biz, "Ey Zülkarneyn! Onları ya cezalandıracak veya haklarında iyi davranma yolunu seçeceksin" dedik.

87. O, şöyle dedi: "Haksızlık edeni cezalandıracağız; sonra o, rabbine gönderilecek; Allah da ona korkunç bir azap uygulayacak.

88. İman edip iyi şeyler yapan kimseye gelince, onun için de en güzel karşılık vardır. Ve ona işimizden kolay olanını buyuracağız."

89. Sonra yine bir yol tutup gitti.

90. Nihayet güneşin doğduğu yere ulaşınca, onu öyle bir kavim üzerine doğar buldu ki, onlar için güneşe karşı bir örtü yapmamıştık.

91. İşte böyle oldu! Biz onunla ilgili her şeyi ayrıntısıyla biliyorduk.

92. Sonra yine bir yol tuttu.

93. Nihayet iki dağ arasına ulaştığında bunların ötesinde nerede ise hiçbir sözü anlamayan bir kavim buldu.

94. Dediler ki: "Ey Zülkarneyn! Bu memlekette Ye'cûc ve Me'cûc bozgunculuk yapmaktadırlar. Bizimle onlar arasında bir sed yapman için sana bir bedel ödesek kabul eder misin?"

95. Zülkarneyn şöyle cevap verdi: "Rabbimin beni içinde bulundurduğu nimet ve kudret sizinkinden üstündür. Siz bana kuvvetinizle destek olun da, sizinle onlar arasına aşılmaz bir engel yapayım.

96. Bana, demir kütleleri getirin." Nihayet (vadiyi demirle doldurup) dağın iki yanı arasını aynı seviyeye getirince "Ateşi körükleyin!" dedi. Artık onu kor haline getirdiği vakit, "Getirin bana, üzerine bir miktar erimiş bakır dökeyim" dedi.

³ Konuya dair geniş literatür değerlendirmesi için bk. Köksal Albayrak, *Kur'an'ın Işığında Zülkarneyn Kıssası*, 3-8.

97. Artık onu ne aşabildiler ne de delebildiler.

98. Zülkarneyn, “Bu, rabbimden bir rahmettir. Fakat rabbimin vaadi gelince O, bunu yerle bir eder. Rabbimin vaadi haktır” dedi.”⁴

2. SEBEB-İ NÜZUL

Ayetin sebab-i nüzulüne dair zikredilen rivayetlerde Peygamberimize bu soruyu yöneltenlerin müşrikler veya ehl-i kitaptan Yahudiler olduğu belirtilmektedir. Katâde’nin zikrettiğine göre soru soranlar Yahudilerdir.⁵ Süddî’den nakledilen bir rivayete göre Yahudiler Peygamberimize sen İbrahim’i, Musa’yı, İsa’yı ve bazı peygamberleri zikrediyorsun çünkü onların haberlerini bizden duydun demişler ve Allah’ın Tevrat’ta sadece bir yerde zikrettiği peygamberin ismini söylemesini istemişlerdir. Peygamberimiz bu kişinin kim olduğunu sorunca onun Zülkarneyn olduğunu söylemişlerdir. Peygamberimiz ise ona böyle bir haberin ulaşmadığını söyleyince Yahudiler sevinerek oradan çıkmışlardır. Fakat daha kapıya varmadan Cebail (a.s) bu ayeti indirmiştir.⁶ Başka bir rivayete göre Ukbe b. Amir, Peygamberimizin yanından ayrılırken Yahudilerle karşılaşmıştır. Yahudiler Ukbe’ye Peygamberimize soru sormak istediklerini ve ondan dolayı Ukbe’nin buna izin vermesini istemişlerdir. Ukbe de Peygamberimizin yanına girip bu durumu ona bildirmiştir. Peygamberimiz onlarla bir işi olmadığını Allah’ın kendisine bildirdiği bilgiye sahip olduğunu söylemiştir. Sonra abdest almış ve namaz kılmıştır. Ukbe b. Muayt, Peygamberimiz namazını bitirince yüzündeki sevinci gördüğünü ifade etmektedir. Ardından Yahudiler içeri girmişlerdir. Peygamberimiz onlara eğer isterseniz size kitabınızda yazılı olarak bulduğunuz şeyi haber edeyim deyince onlar Peygamberimizin söylemesini istemişlerdir. Peygamberimiz “Bana Tevrat’ta yer alan Zülkarneyn hakkında soru sormak için geldiniz” diyerek Zülkarneyn hakkında bazı bilgiler vermiştir.⁷ Ayrıca Kureyşli müşriklerden birinin bu soruyu Peygamberimizi imtihan etmek amacıyla Yahudilerin vasıtasıyla sorduklarından da bahsedilmektedir.⁸ Benzer bağlamda ruh, Ashab-ı Kehf ve Zülkarneyn hakkında Peygamberimize soru soranların Yahudilerin yönlendirmesiyle müşriklerin değil de bizzat Yahudilerin sorduğu nakledilmektedir.⁹

Sorulan üç sorunun bağlamıyla ilgili nakledilenlere göre Kureyşliler Nadr b. Haris’e Yahudi hahamların yanına gidip gitmeyeceğini ve onunla bir kişi de yanında gönderebileceklerini söylemişlerdir. Hahamlara gidip Peygamberimizle ihtilafa düştükleri durumları sormalarını ve hahamlardan öğrendiklerini getirmelerini istemişlerdir. Nadr b. Haris’in yanına Ukbe b. Ebu Muayt’i göndermişlerdir. Hahamların yanına vardıklarında durumu anlatmışlardır. Hahamlar ise Peygamberimize üç soru hakkında soru sormalarını söylemiştir: Ashab-ı Kehf, Zülkarneyn ve ruh. Eğer Peygamberimiz bu üçü hakkında onlara bilgi verirse onun nübüvvetinin doğru olduğu ve ona tabi olmalarını veremezse de onun bir yalancı olduğunu belirtmişlerdir. Bu şekilde Mekke’ye dönen Nadr ve Ukbe, Hz. Muhammed’in yanına gelmiş ve ondan üç konu

⁴ Hayreddin Karaman, Muhammad, *Kur’an yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012), 3/575-576.

⁵ Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-Vahidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, ed. Kemâl Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Daru'l Kütübî'l-İlmiyye, 1991), 306.

⁶ Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l Kur'âni'l-Azîm*, ed. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Mektebetu Nizâr Muştâfâ el-Bâz, 1419), 7/2381.

⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'an*, ed. 'Abdullâh b. 'Abdilmuhsin et-Turkî (Dâru Hicr, 1422), 15/368.

⁸ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahmân b. Temmâm b. el-Endelusî İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, ed. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422), 3/538.

⁹ Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ahmed b. Muhammed b. 'Alî en-Nisâbü'rî el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basîf*, 1430, 127.

hakkında bilgi vermesini istemişlerdir. Peygamberimiz onlara bu konu hakkında yarın bilgi vereceğini söylemiş fakat inşallah dememiştir. Vahiy on küsur gece kesilmiştir. Bu süre boyunca Mekke halkı onu görmemiştir. Kureyşliler Muhammed bize yarın söyleyeceğine söz vermişti fakat on küsur gece geçti diye söyleniyorlardı. Bu süre sonunda Cibril Peygamberimize Kehf Suresini getirmiştir.¹⁰

Bu ayet ile ilgili zikredilen rivayetler içerisinde yukarıda bahsettiğimiz olayın arka planına biraz daha ışık tutan bilgiler de yer almaktadır. Kureyşli olan Nadr b. Haris Peygamberimize eziyet eder ve ona karşı düşmanlık taşırdı. Herat'a gidip Rüstem ve İsfendiyar hakkında bir şeyler öğrenirdi. Peygamberimiz bir mecliste Allah'ı anlatır kendisinden önceki ümmetlerin başına gelenleri anlatırdı. Peygamberimiz oradan ayrılınca Nadr b. Haris insanlara kendisinin Peygamberden daha güzel hikayeler anlatacağını söyleyip İran hükümdarlarının hikayelerinden bahsederdi. Daha sonra ise yukarıda bahsettiğimiz gibi Kureyş halkı o ve beraberinde Ukbe b. Muayt'ı Medine'deki Yahudi bilginlerine göndermişlerdir.¹¹

Bu soru bağlamında Peygamberimize soru soran kişilerin ellerinde bazı sayfalar veya kitaplar olduğu, isimlerinin ise Huyey b. Ahtab, Ka'b b. Esed, Ebu Rafi', Eşya', Şemvil b. Zeyd olduğu belirtilmektedir. Bu kimseler Abdullah b. Sellâm'ın Müslüman olmasından sonra peygamber Araplardan olmaz, arkadaşın Hz. Muhammed bir meliktir diyerek ona bu soruyu yöneltmişlerdir.¹²

Derveze bu ayetin sebab-i nüzulü olarak nakledilen rivayetlerle ilgili olarak sorunun kaynağı ve yeri bakımından farklılıklar olduğunu zikretmektedir. Zülkarneyn'e dair olan bu ayetin Medine'de indiğine dair zikredilen rivayetlerden şüphe duyduğunu bilhassa bu kıssanın son kısımlarındaki üslubun Mekke dönemine ait olduğunu bildirmektedir. Bundan dolayı bu soru Peygamberimize Medine'de değil Mekke'de sorulmuştur.¹³

3. MUKÂTİL B. SÜLEYMAN (ö. 150/767)

83. ayet

Mukâtîl b. Süleyman, ayetin sebab-i nüzulü konusunda bir şey zikretmeksizin Zülkarneyn'in kimliği hakkında bize bilgiler sunmaktadır. Zülkarneyn'in Makedonyalı İskender yani bir diğer adıyla Büyük İskender olduğunu söylemekte ve dünyayı çevreleyen bir dağ olan Kaf Dağ'ını ele geçirdiğinden bahsetmektedir. Güneşin doğduğu ve battığı en uç noktalara ulaşmış olmasından dolayı Zülkarneyn şeklinde isimlendirildiğini belirtmektedir.¹⁴ Ayetin sebab-i nüzulü hakkında bir rivayet zikretmese de hitap olarak Mekke halkını söylemesi¹⁵ soruyu soran kimselerin Mekkeli müşrikler olduğu yönündeki rivayeti öncelediğini göstermektedir.

¹⁰ Ebû Bekr Muhammed b. 'Abdullâh b. el-'Arabî el-İşbîlî Ebû Bekr İbnu'l-'Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1424), 3/225-226; Ebu'l-Ferec 'Abdurrahmân b. 'Alî İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr fî 'İlmi't-Tefsîr*, ed. 'Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1422), 3/50.

¹¹ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Omer et-Teymî er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1421), 21/69-70.

¹² Aynur Uraler, *Hiz. Peygamber'e Yahudi ve Hristiyanların Yöneltiltikleri Sorular* (İstanbul: İFAV, 2015), 210.

¹³ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-Hadîs* (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1383), 5/92-93.

¹⁴ Ebû'l-Hasen Mukâtîl b. Süleymân el-Belhî Mukâtîl b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtîl b. Süleymân*, ed. 'Abdullâh Maḥmûd Şehâte (Beyrut, 1423), 2/599.

¹⁵ Mukâtîl b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtîl b. Süleymân*, 2/599.

Mukâtil b. Süleyman Zülkarneyn'in Kaf Dağı'nı ele geçirdiğinden bahsetmektedir. Kaf Dağı'na dair düşüncelerini onun Kâf Suresi ilk ayetine yaptığını tefsirden ulaşabilmek mümkündür:

“Kâf, yeşil zümrüden âlemi kuşatan bir dağdır. Gökyüzü yeşilliğini ondan alır. Kâinata ona denk hiçbir şey yaratılmış değildir. Dağlar ondan beslenerek nebatat çıkarır. Kâf, dağların ardındadır. Bütün dağların damarları Kâf'tan gelmektedir. Allah yeryüzünde bir yerde zelzele murat ettiğinde, katında bulunan bir meleğe dağdan bir damarı sallamasını vahyeder. Böylece Allah'ın sallanmasını istediği yer sallanır. Kâf ilk yaratılan dağdır. Ardından Ebu Kubeys Dağı yaratılmıştır. Bu Safâ'nın alt tarafında bulunduğu dağdır. Kâf'ın ardında bir yıllık mesafede güneşin kendisinde battığı Hicap adlı bir dağ daha vardır. “Nihayet güneş perde (hicap) arkasına çekildi (38/Sad, 32)” ayetinde hicap ile kastedilen Hicap Dağı'dır. Perde gibi güneşi ardına aldığından böyle denmiştir. Bu dağın insan yüzü gibi bir yüzü vardır. Allah'tan korkmada meleklerin kalbi gibi kalbi vardır. Güneş ardına çekilip battığı için perdenin ardına geçmek anlamında bu dağa Hicap denmiştir. Hicap, Kâf'ın ardında bir yıllık mesafedir. Her iki dağ arasında karanlık vardır. Güneş Hicap'ın tam yanında, onun ardında batar. “Nihayet güneş perde (hicap) arkasına çekildi.” yani Hicap Dağı'nın ardına çekildi. Aynı dağ Meryem Suresi'nde de geçer: “Onlarla arasına bir perde (hicap) çekmişti.” Burada kastedilen de aynı dağdır.”¹⁶

Mukâtil b. Süleyman'ın Zülkarneyn'in Makedonyalı İskender olduğunu söylemesinden dolayı bu kişinin ya da Zülkarneyn'in kimliğinin açıklanması bakımından Vehb b. Münebbih'ten aktarılan rivayet önemlidir. Vehb b. Münebbih, nakledilen rivayete göre İskender hakkında şunları zikretmiştir:

"Zülkarneyn, Rum milletindendi, fakir ve ihtiyar bir Rum kadınının tek çocuğuydu. İsmi İskender'di, başının iki yanı bakırdan olduğu için ona iki boynuzlu yani Zülkarneyn deniliyordu. Büyüdüğünde salih bir kimse oldu ve Allah Teâlâ ona şöyle dedi: “Ey Zülkarneyn! Ben seni bütün dünya milletlerinin üzerine göndereceğim. Bunlar içerisinde iki ümmet vardır ki, yeryüzünün bütün genişliği bu ikisinin arasında kalır. Yine yeryüzünün ortasında bir ümmet vardır, bu topluluk insanlar, cinler ve Ye'cüc ve Me'cüc'tür. Ayrıca yeryüzünün boylamları ikisi arasında kalan diğer iki ümmet daha vardır ki bunlardan güneşin batısındakine "Nâsik", güneşin doğusundakine ise "Mensek" denir. Aralarında yeryüzünün genişliği kadar mesafe olan iki milletten yeryüzünün sağ cihetinde olanlara "Hâvîl" denir. Diğerine yani yeryüzünün sol bölgesinde olanlara ise "Tâvîl" denilir. Gideceğin milletlerden kimi de dünyanın ortasındadır ki cinler, insanlar, Ye'cüc ve Me'cüc de dünyanın ortasında oturan milletlerdendir. Allah böyle deyince,

Zülkarneyn dedi ki: ‘İlâhî! Senden başka hiçbir kimsenin gücünün yetmeyeceği büyük bir işi, bana yükledin. Ya Rab bana söyle! Ben hangi güçle beni gönderdiğin bu milletlere üstün geleceğim, hangi toplulukla onlardan daha fazla olacağım, hangi hile ile onlara tuzak kuracağım, hangi sabırla metanet göstereceğim, hangi lisanla onlarla konuşacağım? Onların dediklerini nasıl anlayacağım. Hangi kulakla onları dinleyeceğim, hangi gözle onları algılayacağım, hangi delille onlarla hasımlaşacağım, hangi kalple onları idrak edeceğim, hangi hikmet ile onların işlerini tedbir edeceğim, hangi ölçü ile aralarında adalet dağıtacağım. Hangi hilm ile onlara sabredeyim, hangi bilgi ile aralarını bulayım, hangi ilimle işlerini yoluna koyayım, hangi elle onlara uzanayım, hangi ayakla onları ele geçireyim, hangi takatle hasımlık yapayım, hangi ordu ile onlarla savaşıyım, hangi merhametimle onlara ülfet edeyim? Ey Rabbim, bende bu söylediklerimden hiçbirisi yoktur ki onlara galebe çalabileyim, onlara karşı koyabileyim! Sen Rabb-u Rahîmsin, hiç kimseyi gücünün üzerinde bir şeyle mükellef kılmazsın, herkesi gücü oranında yükümlü kıalarsın. Kullarına sıkıntı vermez, işkence etmezsin, bilakis Sen onlara acır, merhamet edersin” dedi. Allah Teâlâ dedi ki: “Sen yükümlü kıldığım şeyleri başarabileceksin, senin anlayışını genişleteceğim her şeyi kuşatacaksın. Fehmini genişleteceğim, her şeyi kavrayacaksın; lisanını genişleteceğim, her şeyle konuşabileceksin; kulağını açacağım, her şeyi duyacaksın; gözünü açacağım, her şeyi görebileceksin; işlerini tedbir edeceğim, her şeyi en iyi şekilde yapacaksın; sana hesap kuvveti vereceğim, hiçbir şeyi eksik bırakmayacaksın; sana hafıza gücü vereceğim, hiçbir şeyi unutmayacaksın; sırtını sağlam kılacağım, hiçbir şey seni yıkamayacak; seni destekleyeceğim, hiçbir şey seni yenemeyecek; kalbini güçlendireceğim, hiçbir

¹⁶ Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat*, çev. Enbiya Yıldırım (Ankara: Otto, 2017), 134.

şey seni korkutamayacak; Nûr ve Zulumâtı emrine vereceğim bu ikisi askerlerinden olacak, Nûr önünde, sana yol gösterecek; Karanlık seni arkandan kuşatıp gizleyecek. Aklını kuvvetlendireceğim, hiçbir şey sana korku veremeyecek; her şeyi önüne sereceğim, her şey üzerine hâkimiyet kuracaksın; adımlarını kuvvetlendireceğim, her şey karşında yıkılacak; sana heybet vereceğim, hiçbir şey sana yaklaşamayacak...”

Kendisine böyle denilince ona tabi olanlarla beraber güneşin doğduğu yerdeki ümmete doğru yola çıktı. Oraya yaklaştığında onları, Allah’tan gayrı kimsenin hesap edemeyeceği büyük bir topluluk, Allah’tan gayrı kimsenin gücünün yetmeyeceği bir kuvvet, çeşit çeşit diller, değişik heva ve hevesler, kalpleri farklı gruplar olarak buldu. Onları hemen Zulmetle kuşattı. Karanlığın ordusundan üç ordu onları her taraftan kuşattı, ta ki onları tek bir yerde topladı. Sonra Nûr ile üzerlerine geldi. Onları Allah’a imâna ve kulluğa çağırdı. Onlardan kimisi imân etti kimisi reddetti. Yüz çevirenlerin üzerine Zulmet çöktü. Her taraftan onları kuşatan karanlık, ağızlarına, burunlarına, kulaklarına, karınlarına doldu, evlerine, yurtlarına girdi. Karanlık üstlerinden altlarından her yerden onları bürüdü ve nihayet korku içinde deniz gibi dalgalandılar, hep bir ağızdan çığlıklar attılar, Bunun üzerine onların üzerindeki azap kaldırıldı onlarda gönüllü olarak Zülkarneyn’in davetine icabet ettiler. Mağrip halkının ordusu büyük topluluklardı. Onları tek bir ordu yaptı. Sonra onlar, Zülkarneyn’in komutasında yürüdüler. Nûr onları yönlendiriyor ve Zulmet arkalarından koruyordu. Nûr önlerinde onlara kılavuzluk edip yol gösteriyordu. Zülkarneyn de arzın sağına doğru yöneldi. Yeryüzünün en sağındaki ülkeye varmayı istiyordu ki onlar ‘Hâvil’dir. Alah onun elini, kalbini, görüşünü, aklını ve nazarını, yetkisini musahhar kıldı. Emrettiği zaman hata yapmaz, bir şey yaptığı zaman onu sapasağlam yapardı. Bu millete komuta ederek yürüdü. Nâsik halkı da onu takip ediyordu, denize veya göle vardıklarında küçük tahtalardan gemiler inşa etti. Sonra beraberindeki ordu ve halkla gemilere bindiler. Nehirleri ve denizleri geçtikten sonra gemileri parçaladı, parçaları askerlerine dağıttı; böylece taşınması kolay oldu. Bir süre daha böyle devam etti. Nihayet Hâvil’e ulaştılar. Nasik’e davrandığı gibi bunlara da aynı muamelede bulundu. Bu bölge ile ilgili vazifesi sona erdiğinde, yüzünü yerin sağ tarafına çevirdi. Güneşin doğduğu yerdeki Mensek’e ulaştı. Daha önceki iki millete yaptığını burada da yaptı ve yine ordu edindi. Sonra yerin sol kısmına doğru yöneldi. O, Tâvil’e ulaşmayı istiyordu. Bu bölgenin milleti Hâvil’in soyundandı. Bu ikisinin aralarında bütün bir yeryüzü vardı. Daha önceki topluluklara yaptığı gibi davrandı ve onlardan da ordu edindi. Burada da vazifesini ifa ettikten sonra, yeryüzünün ortasındaki cinler, diğer insanlar, Ye’cûc ve Me’cûc gibi başka milletlere yöneldi. Yoluna devam edip giderken doğu cihetinde Türk bölgesine geldi. Salih bir insan topluluk ona dedi ki: Ey Zülkarneyn bu iki dağın arasında arkada Allah’ın yarattıklarından bir grup vardır ki, onların büyük çoğunluğu insana benzer ama onlar hayvanlar gibidirler. Ot yerler, hayvanları, vahşi canlıları aslanın avladığı gibi avlarlar. Yeryüzünün haşeratını, yılanları, akrepleri, Allah’ın yarattığı can sahibi her varlığı yerler haram helal demezler. Bir sene içerisinde âlemdeki hiçbir varlık bunlar gibi çoğalmaz. Şüphesiz, onlar bütün yeryüzünü dolduracaklardır. Oraların ahalisini süreceksin, oralara sahip olacaklar ve bozgunculuk çıkaracaklardır. Bize komşu olduklarından beri endişe içindeyiz. Vergi karşılığı, bu iki dağın arasına, bizim ile onlar arasında bir set yapar mısın? Biz de böylece onların şerlerinden kurtulalım!” Zülkarneyn dedi ki: ”Rabbimin bana verdiği imkân vereceğinizden daha hayırlıdır. Siz bana gücünüzle yardım edin. Sizinle onlar arasına bir set yapayım. Bana kayalar, demir ve bakır hazırlayın. Ben de gidip bahsettiğiniz kavmi göreyim” dedi. Zülkarneyn, Ye’cûc ve Me’cûc bölgesini keşfedip, yerlerini tespit etti. Onlardan en uzun olanının bir adamın yarısı kadar bir boya sahip olduğunu gördü. Ellerinin tırnak yerlerinde, âdeti pençeleri vardı, azı ve köpek dişleri ise yırtıcı hayvanlarınkı gibiydi. Çeneleri deve çenesi gibiydi. Yemek yediklerinde, çene hareketinin sesi işitilirdi. Bu, devenin geviş getirmesi veya yaşlı aygırlarının kemirmesi gibiydi. Bunlar kıllı yaratıklardı, üzerlerindeki kıllar başın üzerini örten saç gibi vücudlarını gizliyordu. Soğuktan sıcaktan korkmuyorlardı. Onlardan her birinin içi de dışı da kıllı büyük kulakları vardı. Bunların birini altlarına birini üstlerine serip yatıyorlardı. Kadınları da erkekleri de ömürlerinin ne zaman biteceğini tahmin edebilirlerdi. Çünkü onların kadın ve erkek, her birinin zürriyetlerinden bin çocuk dünyaya gelmedikçe ölmezlerdi. Eğer sayıyı bine tamamlamışlarsa ölümleri yaklaştı demektir. Bahar günlerinde ejderha yerlerdi. Vakti gelince bunlara gökten yağmur gibi ejderha yağardı, bütün sene bunları yiyip şişmanlardı ve cinsel azgınlıkları artardı. Kumrular gibi ötüşürler, köpekler gibi ulurlardı. Zülkarneyn bunların hayvanlar gibi hareketlerini görüp, hayrete düştü. Oradan ayrıldı geri dönerek iki dik yamacı olan boğaza geldi.

Burada Türk bölgesi sona eriyordu, onun ötesinde güneşin doğduğu ülke vardı. İki dağ arasına set yapmaya karar verdi. Dağlar arasındaki boğaz yüz fersah uzunlukta idi Bu seddin temellerini atmak için yeri su çıkıncaya kadar kazdırdı, genişliğini elli fersah tuttu, temeli taş doldurttu, harç olarak erimiş bakır kullandı, üst kısmı da dağın seviyesine kadar demir ve bakır karışımıydı. Yapılan seddin demir kısımları siyah, bakır kısımları sarı renkli görünüyordu ve renkli bir hırka gibi idi. Demir duvarın inşasını tamamlayınca onu güçlendirdi. Sonra yola çıktı ve hak ile hükmeden ve onunla doğruya hidayet eden salih bir ümmetle karşılaştı. Bunlar mallarını aralarında eşit olarak bölüşüyorlar, adaletle hükmediyorlar, birbirlerine merhametle davranıyorlardı. Halleri birlikti, sözleri birlikti, ahlâkları birbirlerine benziyordu, yolları sırat-ı müstakimdi, kalpleri uyum içindeydi, davranışları güzeldi. Kabirleri evlerinin kapısında idi, evlerinin kapısı yoktu, başlarında yönetici yoktu, aralarında hakimler yoktu. Bunların zenginleri, kralları, eşrafı yoktu, aralarında ayrılık gayrılık da yoktu, birbirlerine üstünlük taslamıyor, ihtilafa düşmüyor, tartışmıyorlar ve kavga etmiyorlardı. İnsanların başına gelen musibetler bunların toplumunda yoktu. Bunlar insanların en uzun ömürlüsü idiler. İçlerinde fakir, kaba sözlü ve katı tutumlu kimse yoktu. Zülkarneyn, onların bu haline hayret etti. ...¹⁷

Alexander Romance şeklinde literatürde yer almış olan Grek Efsanesindeki Büyük İskender, Vehb b. Münebbih'in zikrettiği rivayetteki İskender kimliğiyle örtüşmektedir.

84.ayet

Zülkarneyn'e verilen şey yeryüzündeki menziller ve yolların bilgisi şeklinde tefsir edilmiştir.¹⁸

86. ayet

Ayette yer alan kara balçık ifadesinden kastedilenin siyah sıcak su anlamına geldiği belirtilmektedir. İbn Abbas güneş doğduğunda battığından daha şiddetli bir sıcaklığa sahiptir demiştir. Ayetin devamında Zülkarneyn'in bir kavmi gördü şeklinde tercüme edebileceğimiz ayetin diğer kısmına dair ise Mukâtil b. Süleyman Allah'ın Hz. Peygamber'e gelip ayeti bildirdi. Bildirilen kısım "İstersen onları cezalandırırsın, istersen onlara iyi davranırsın". O da dedi ki: Yoksa onları affedersiniz ki bunların hepsi de Allah'ın emrettiği ve güzel olan şeydir.

87.ayet

Mukâtil b. Süleyman biz onu cezalandıracağız kısmında Zülkarneyn'nin cezalandırmasını öldürmek Allah'ın cezalandırmasını da ahirette cehennem ile olacağını belirtmektedir.¹⁹

88.ayet

İman eden kimseler Mukâtil tarafından Allah'ın birliğini tasdik edenler şeklinde açıklanmıştır. Güzel mükafattan kasıt ise cennettir.²⁰

90. ayet

Bu ayet, onları güneşten koruyacak bir setr/engel olmadan onlar sıcaklığın şiddetinden dolayı bir dehlizin içindeydiler ve onlar binanın inşa edilmediği bir mekandaydılar. Güneş kaybolduğunda geçimlerini sağlamak için dışarı çıktılar şeklinde tefsir edilmiştir.²¹

91. ayet

¹⁷ et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 15/390-98; Ahmet Şekercioğlu, *Klasik ve Çağdaş Kur'an Yorumlarında Zülkarneyn Kıssası'nın Tahlili* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi (Yayınlanmamış), 2013), 32-34.

¹⁸ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/599.

¹⁹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/600.

²⁰ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/600.

²¹ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/600.

“İşte böyle (Kezâlike)” den kasıt bu şekilde güneşin batışına ulaştığı gibi doğuşuna da ulaştı.²²

93.ayet

Bu ayette yer alan iki sed “iki dağ” şeklinde tefsir edilmiştir. “Neredeyse hiçbir sözü anlamayan bir kavim” şeklinde meali yapılan ayetin bu kısmı Mukâtil tarafından halkın değil de hiç kimsenin o kavmin dilini bilmediği şeklinde tefsir edilmiştir.²³

94.ayet

Mukâtil, Yecüc ve Mecüc’ün kardeş olup babalarının ise Hz. Nuh’un oğlu Yafes olduğunu bize aktarmaktadır. Yeryüzünde bozgunculuk yapmaları Müslümanların topraklarında savaşmaları/öldürme/ölüm bozgunculuğudur.²⁴

95.ayet

Bu ayette Zülkarneyn’in istediği “bana gücünüzle yardım edin” kısmını tefsir ederken Hud Suresi 52. Ayette “gücünüze güç katsın” da olduğu gibi kişi bakımından sayıca üstünlük sağlamak kastedilmiştir.²⁵

96.ayet

Ayetin bu kısmıyla ilgili olarak Mukâtil b. Süleyman, Peygamberimiz ve bir adam arasında geçen diyaloga yer vermiştir. Bu diyaloga göre bir adam Peygamberimize Yecüc ve Mecüc seddini gördüğünü söylemiştir. Bunun üzerine Peygamberimiz onu tarif etmesini söylemiştir. Adam çizgili bir elbise gibi olduğunu bir yolun siyah diğer yolun da kırmızı olduğunu söylemiştir.²⁶

97.ayet

Mukâtil b. Süleyman bu ayetin tefsirinde Ali b. Ebu Talib’ten nakledilen bir rivayete yer vermektedir. Rivayete göre onlar (Yecüc ve Mecüc) setin arkasındaydılar ve onların sulbünden bin kişi doğmadıkça içlerinden hiçbiri ölmezdi. Her gün sabah gelip seti kazıyorlar, akşam olduğunda ise şöyle diyorlardı: Yarın dönüp fethedeceğiz. Onlar aralarından bir Müslüman doğmadıkça istisna olmazlar. Sabah oraya geldiklerinde onlara Müslüman şöyle dedi: Bismillah deyiniz, yumurta kabuğu kadar ince bırakana ve güneş ışığını görene kadar işleyin. Sabah olduğunda oraya gelin. Onlar şöyle dediler: Yarın dönüp-inşallah-fethedeceğiz. Sabah geldiklerinde Müslüman onlara şöyle dedi: Bismillah deyin, onu kazacaklar, oradan çıkıp dünyayı dolaşacaklar, Fırat’ın suyundan içerler. Sonra onların sonuncusu gelip şöyle der: Bir zamanlar burada su vardı ve her şeyi, hatta ağaçları bile yediler.²⁷

4. YAHYÂ B. SELLÂM (ö. 200/815)

83.ayet

Yahyâ b. Sellâm Zülkarneyn’in kimliği hakkında bize bir açıklama yapmamaktadır. Ayetin sebab-i nüzulüne dair Katâde’den nakledilen bir rivayeti zikretmektedir. Rivayete göre

²² Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/601.

²³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/601.

²⁴ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/601.

²⁵ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/601.

²⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/602.

²⁷ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 2/602-603.

Yahudiler'in Peygamberimize Zülkarneyn hakkında soru sormalarından dolayı bu ayet nazil olmuştur.²⁸

84. ayet

Verilen şey ilimdir ve Zülkarneyn yeryüzünde güneşin doğduğu ve battığı yerlerin hükümdarıdır.²⁹

85.ayet

Bir yol tuttu veya yola koyuldu şeklinde tercüme edebileceğimiz bu ayetin tefsiri Yahyâ b. Sellâm tarafından yeryüzünün yolları ve menzilleri şeklinde Mücahid'den yapılan bir nakille tefsir edilmiştir.³⁰

86.ayet

Yahyâ b. Sellâm hamietin (حَمِيَّة) kelimesinin iki şekilde okunduğunu aktarmaktadır ki bu okuyuşlar hamietin (حَمِيَّة) ve hâmiyetin (حَامِيَّة) dir.³¹ Bu konu hakkında Muaviye ve İbn Abbas farklı görüşlere sahiptir. İbn Abbas'a göre hamietin (حَمِيَّة) şeklinde hemzeyle birlikte okunmalıdır. Muaviye'ye göre ise hâmiyetin (حَامِيَّة) şeklinde yâ' (الياء) ile okunmalıdır. Bu durum hakkında Kabu'l Ahbar onlara Arapça açısından onların kendisinden daha iyi olduklarını fakat Tevrat'ta suya ve çamura battı anlamında İbn Abbas'ın kıraati şeklinde hamietin (حَمِيَّة) kelimesini gördüğünü söylemiştir. Bu durumda Ğaşiye Suresi 4.ayette de yer alan hâmiyetin (حَامِيَّة) kelimesinin ise sıcaklık manasını taşımaktadır. Hummiyetin (ateşlilik hali) anlamına da gelebilir. Fakat hemzesiz okunarak iki kıraatin anlamıyla uzlaşmıştır.³² Bu bağlamda nakledilen başka bir rivayete göre İbn Abbas Muaviye ile otururken onun bu ayeti hâmiyetin (حَامِيَّة) şeklinde okuduğunu görmüş ve ona biz onu sadece hamietin (حَمِيَّة) şeklinde okuyoruz demiştir. Bunun üzerine Muaviye Abdullah b. Amr'a sen nasıl okuyorsun diye sormuştur. O da İbn Abbas'ın okuduğu gibi olduğunu söylemiştir. İbn Abbas Kur'an (ayet) benim evinde nazil oldu demiştir. Bunun üzerine Muaviye Kab'a haber göndermiştir. Kab gelince ona Tevrat'ta güneşin battığına nerede rastlarsın diye sormuştur. Kab ise Arapça konusunda onların kendisinden daha iyi olduklarını fakat güneşin Tevrat'ta balçıklı bir suya battığı şeklinde bulunduğunu söylemiştir.³³ Kıraat farklılıklarının ayetin manasına yansımaya bakıldığında hamietin şeklinde hemzeli okunduğunda anlam siyah balçık; hâmiyetin şeklinde elif ve yâ ile okunduğunda ise sıcak olduğu görülmektedir.³⁴

87.ayet

Yahyâ b. Sellâm zulm kelimesine şirk anlamı vermiştir. Zülkarneyn'in söylediği biz onu cezalandıracağız kısmıyla ilgili olarak ise cezalandırmanın katl/öldürme olduğunu söylemiştir.³⁵

88. ayet

²⁸ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, ed. Hind Şelebî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1425), 1/201.

²⁹ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/201.

³⁰ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/201.

³¹ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/201-202.

³² Ebû'l-Kâsim Muḥammed b. Aḥmed b. Muḥammed el-Kelbî el-Ğirnâṭî İbn Cuzeyy, *et-Teshîl li- 'Ulûmi't-Tenzil*, ed. 'Abdullâh el-Hâlidî (Beyrut: Şirketu Dâri'l-Erḳam b. Ebî'l-Erḳam, 1416), 1/473.

³³ Ebû İshâk Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm eš-Şâ'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, ed. Heyet (Cidde, 1436), 17/255-256.

³⁴ Abdullatif el-Hatîb, *Mu'cemu'l Kıraat* (Kahire: Dâru Sadeddin, ts.), 5/290.

³⁵ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/202.

İki farklı senetten gelen Mücahid'den nakledilen bir rivayete göre buradaki “Daha güzel mükafat”tan kasıt La ilahe illallah'tır yani tevhit'tir. Diğer senetten zikredilene göre ise mükafat cennettir.³⁶

90. ayet

Katâde'den nakledilen bir rivayete göre üzerinde binanın durmadığı bir mekandaydılar. Kapalı bir dehlizdeydiler, güneş kaybolunca oradan ekinleri ve geçimlerini sağlamak için çıkıyorlardı.

Hasan'dan nakledilen rivayete göre ise güneş doğduğunda denizde saklanıyorlardı ve orada güneş batana kadar kalıyorlardı. Güneş battığında ise gece çarşıda alışveriş yapıyorlar ve ihtiyaçlarını gideriyorlardı.³⁷

93. ayet

Hiçbir sözden anlamayan bir halk buldu şeklinde tercüme edilen ayetin tefsirinde Yahyâ b. Sellâm iki görüş sunmuştur. Bir görüşe göre o kavim başkalarının sözlerini anlamıyordu. Diğer görüşe göre ise hiç kimse onların sözlerini anlamıyordu.³⁸

94. ayet

Yecüc ve Mecüc'ün yeryüzünde bozgunculuk yapmasından maksat onların yeryüzünde insanlarla savaşmasıdır. Yeryüzünden kasıt ise Arap-İslam memleketidir.³⁹

95. ayet

Yine ayette güç bakımından destek kişi sayısındaki fazlalıktır.⁴⁰

96. ayet

Bu ayetin tefsirinde Yahyâ b. Sellâm, Mukâtil b. Süleyman'ın yaptığı gibi Katâde'den nakledilen olayı zikretmiştir. Yukarıda bu rivayete yer verdiğimizden dolayı burada tekrardan zikretmeyi uygun görmüyoruz.⁴¹

97. ayet

Ebu Hureyre'den nakledilen rivayete göre Resulullah şöyle demiştir:

Yecüc ve Mecüc, güneş ışınlarını görene kadar her gün (seddi) deliyorlardı. Onlara biri geri dönün yarın kazarsınız dedi. Allah da (seddi) eski haline geri getiriyordu. Süreleri dolsa ve Allah onları insanlara göndermek istese de kazıyorlardı. Güneş ışınlarını gördüklerinde biri onlara şöyle dedi: Geri dönün inşallah yarın kazarsınız. Geri döndüklerinde bıraktıkları gibi olduğunu gördüler. Tekrardan kazdılar. Böylece insanların karşısında çıktılar, suyu kuruttular. İnsanlar da kalelerinde onlardan korundular/saklandılar. Oklarını gökyüzüne attılar ve oklar kana bulanmış olarak geri döndü. Dediler ki: Biz yeryüzü ehlini yendik gökyüzü ehli yükselttik. Bunun üzerine Allah onların hemen sırtlarından bir kurtçuk gönderdi onları bununla öldürdü.⁴²

98. ayet

“Rabbimin vaadi gerçektir”

³⁶ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/202.

³⁷ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/203.

³⁸ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/203.

³⁹ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/204.

⁴⁰ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/204.

⁴¹ İlgili ayetin tefsiri için bk. Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/204.

⁴² Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/204-205.

Ukbe b. Amir el-Cüheni'nin şöyle demiştir:

Peygambere hizmet ettiğim bir gündü. Onun yanından ayrılırken ellerinde mushaf veya kitaplar olan Ehl-i Kitaptan kişilerle karşılaştım benden Resulullah'ı görmek istedikleri için izin istediler. Peygamber'in yanına döndüm ve ona onların yerini söyledim. Bunun üzerine Peygamberimiz "Benim onlarla ne işim var? Onlar bana bilmediğim şeyi soracaklar. Ben sadece Allah'ın bir kuluyum ve sadece onun bana bildirdiği şeyi bilirim" dedi. Abdest aldıktan sonra evindeki mescitte namaz kıldı. İki rek'at kıldı ve yüzündeki saadeti gördüm. Sonra bana onları ve ashabımdan kimi bulursan içeri al dedi. Onlar içeri girince Peygamberimiz onlara "İsterseniz siz konuşmadan önce bana sormak istediğiniz şey hakkında size haber vereyim, ya da isterseniz bana sorun ben haber edeyim" dedi. Biz konuşmadan önce sen bize haber ver dediler. Peygamberimiz de "Bana Zülkarneyn'i sormak için geldiniz. Sizin de kitabınızda yazılı olarak bulduğunuz Zülkarneyn'i haber edeceğim. O Rum'dan bir gençti ve ona mülk verildi. Mısır'a geldi ve İskenderiye olarak isimlendirilen şehri inşa etti. İşini tamamlayınca bir melek geldi ve onu yükseltti. Sonra altındakine bak dedi. O da şehrimi ve onun yanındaki diğer şehirleri de görüyorum dedi. Sonra melek onu biraz daha yükseltti ve ona tekrardan bak dedi. Bunun üzerine Zülkarneyn şehrim diğer şehirlere karıştı dedi. Sonra melek biraz daha yükseltip aynı şeyi söyledi. Zülkarneyn ise sadece kendi şehrimi görüyorum dedi. Melek bu yeryüzünün tamamıdır ve bu denizdir. Allah senin yeryüzünü görmeni istedi, sana orada hükümlerlik verdi. Alimin bilgisini kesinleştirmen ve cahile öğretmeni istedi. Zülkarneyn Güneşin batışına ulaşınca kadar yürüdü, sonra güneşin doğuşuna ulaşınca kadar yürüdü, sonra her şeyin üzerinden kaydığı iki yumuşak dağ olan iki sedde geldi. Seddi inşa etti, sonra yüzü köpek yüzüne benzeyen Yecüc ve Mecüc ile savaşıyor bir kavme geldi. Onları ayırdı, sonra yüzü köpeğe benzeyenlerle savaşıyor bir toplulukla karşılaştı. Sonra devam etti, kassar ile savaşıyor toplum ile karşılaştı." Ehl-i Kitap Zülkarneyn hakkında Peygamberimizin zikrettiklerini duyunca onun durumunun böyle olduğuna şahadet ettiklerini ve kitaplarında da böyle bulunduğunu söylemişlerdir.

Zülkarneyn'in kim olduğuna dair Ali b. Ebu Talib'e soru sorulmuştur. Ali b. Ebu Talib ise onun nebi ya da melik olmadığını söylemiştir. Onun sadece Allah'a karşı samimi olan salih bir kul olduğunu söylemiştir. Kavmini imana davet etmiş fakat kavmi onun bu çağrısına cevap vermemiştir. Kavmi onun boynuzuna vurup onu öldürmüşlerdir. Allah ona can vermiş tekrar kavmini imana davet etmiştir. Kavmi yine reddetmiş boynuzundan vurup öldürmüşlerdir. Allah ona tekrar can vermiş ve Zülkarneyn olarak isimlendirilmiştir.⁴³

Yahyâ b. Sellâm Zülkarneyn'in kimliğine dair bu bilgilere yer verdikten sonra aynı zamanda Yecüc ve Mecüc'e dair bazı rivayetleri de aktarmaktadır. İbn Mesud es-Sekafi'den nakledilen bir rivayete göre yeğeni Abdullah b. Amr'a Yecüc ve Mecüc zir veya eşbar (bir çeşit ölçü) mıdır? Abdullah b. Amr ise onlar Ademoğullarından daha uzun ve daha büyükler. Onlardan her biri, bin veya daha fazla çocuğu olmadıkça ölmezler. Onların yiyeceği ise içtikleri sudur, yedikleri ağaçtır, nikahladıkları kadınlardır.

Kab el-Ahbar'dan rivayet edildiğine göre Yecüc ve Mecüc her gün seddi oymaya başlıyorlardı. Akşam olduğunda yarın döneceğiz yine kazacağız diyorlardı. Sabah geldiklerinde sed yine olduğu haline geri dönüyordu. Allah onların gitmelerini istediğinde onların başlarındakini istisna kıldı. Dedi ki İnşallah yarın dönüp kazacağız, sabah döndüklerinde bıraktıkları gibi buldular. Seddi kazıp insanların arasına çıktılar. Bozgunculuk yapmaktan başka bir şey yapmıyorlardı. Birincisi gölün yanından geçip suyunu içti. İkincisi çamurunu yalayıp yuttu sonuncusu da bir zamanlar burada su vardı dedi. İnsanları zor duruma soktular ve insanlar onlardan çöle ve dağa kaçtılar ve şöyle diyorlardı: Yeryüzü ehlini bozguna uğrattık hadi gökyüzü ehline gidelim. Sonra Allah yarattıklarının en zayıflarından olan onları boynuzlarından

⁴³ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/206-207.

ele geçirmiş ve öldüren bir kurtçuğu onlara gönderdi, onların leşlerinden toprak koktu. Allah onların leşlerini denize taşımaları için kuşları gönderdi. Sonra Allah yeryüzünü temizlemek için göğü gönderdi. Yeryüzünden çiçekler ve bereket çıktı. İnsanlar yeryüzü meskun olunca tekrar geri döndüler.⁴⁴

5. Zülkarneyn'in Tarihsel Kimliği

Mukâtil b. Süleyman, Zülkarneyn'in Makedonyalı/Büyük İskender olduğunu nakletmektedir. Bu bağlamda Büyük İskender'in kim olduğuna değinmek gerektiği kanaatindeyiz. Özellikle Vehb b. Münebbih ve Kab el- Ahbar gibi israili rivayet nakleden isimler olarak bilinen kişilerden nakledilen rivayetler tefsir kaynaklarımızda bulunmaktadır. Kur'an'da yer alan kıssalarda Allah-u Teala kıssadaki kişiler, olaylar, mekan, zaman vb. gibi unsurlar hakkına mufassal bilgilere yer vermemektedir. Kıssalardaki detayların aksine kıssadan alınması gereken mesajlar ve öğütler önem taşımaktadır. Bundan dolayı Kur'an'da tafsilatlı bilgilere yer verilmemektedir. Kıssaların bazıları da nüzul ortamında bilinmesi hasebiyle eğer toplum tarafından kıssaya dair bilinen yanlış bir fikir hakimse Kur'an o noktaya değinerek yanlış algıyı düzeltmektedir. Mücmel bırakılan bu kısımlar sahabe ve sonraki nesiller tarafından Ehl-i Kitapla ilişkilerin artması veya Ehl-i Kitaptan İslam'ı kabul edenlerin olması dolayısıyla bu alanlara dair tafsilat onlara sorulmuş veya onlardan öğrenilmeye çalışılmıştır. Mukâtil b. Süleyman ve Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirlerinde de bu tür rivayetler bulunabilir. Zehebi, Mukâtil b. Süleyman ile ilgili olarak onun tefsirinde ne kadar garip şey varsa toplandığını bunların içinde de çoğunluğu batıl olan israili rivayetlerin yer aldığından bahsetmektedir.⁴⁵ Örnek olarak da Kaf Suresi'nin ilk ayetine dair Kaf Dağı'yla ilgili tefsiri örnek gösterebiliriz. Yukarıda zikretmiştik.

Bir iddiaya göre erken dönem müfessirleri Zülkarneyn'nin Büyük İskender olduğuna dair bir şüphe taşımamaktadırlar. Fakat daha sonra daha geç dönem alimleri iki Zülkarneyn olduğunu ileri sürmüşlerdir: Kur'an'daki daha yaşlı/büyük olan Zülkarneyn'dir ki bu da Hz. İbrahim'in zamanında yaşamıştır ve Yecüc ve Mecüc'ü engellemek için set inşa etmiştir. Yaş bakımından daha genç olan Zülkarneyn ise İskender'dir. Bu ikili Zülkarneyn teorisi Büyük İskender'in kafir olmasının farkına varılmasından sonra olduğu şeklinde açıklanabilir.⁴⁶ Oryantalistler tarafından ele alınıp incelenen bu kıssa özellikle Büyük İskender Efsanesi'nin Süryanice, Grekçe vb. versiyonlarından incelenip Kur'an'daki kıssanın kaynağı olduğunu göstermeye yöneliktir. Kur'an'da yer alan kıssanın kaynağının Süryanice olduğunu ileri süren ilk kişi Nöldeke'dir.⁴⁷ Bunların hepsini incelemek bu tebliğin sınırlarını aşacağından detaya girilmemiştir. Fakat özellikle örneğin Kevin Van Bladel tarafından yazılmış bir makalede efsane ve kıssa arasındaki benzerlikler gösterilmeye çalışılmış Süryanice olan efsanenin Arapça olan Kur'an'daki literatüre nakli şeklinde açıklanmaya çalışılmıştır. Kehf Suresi 83. Ayetin Büyük İskender'in Süryanice versiyonun bilindiği ve yayıldığı ortamın bir yansıması olduğu belirtilmiştir. Bu apokaliptik literatür belki de Muhammed'in takipçileri ve diğer yöredeki bu vahiy hakkında ondan bir açıklama istediler Muhammed de onların meyiline göre bu hikâyeyi ya da kıssayı uygun bir şekile getirdi şeklinde izah yapılmıştır.⁴⁸ Taha Soomra tarafından yazılmış "Did the Qur'an borrow form the Syriac Legend of Alexander?" isimli

⁴⁴ Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, 1/207-208.

⁴⁵ ez-Zehebi, *Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat*, 133.

⁴⁶ Anderson, "Alexander's Horns", 112.

⁴⁷ Theodor Nöldeke, *Sketches from Eastern History* (London: Adam and Charles Black, 1892), 30-31; Tommaso Tesei, "The Prophecy of Dû-l-Qarnayn (Q 18:83-102) and the Origins of the Qur'anic Corpus", *Miscellanea Arabica*, (2014 2013), 274.

⁴⁸ Kevin Van Bladel, "The Alexander Legend in the Qur'an 18:83-102", *The Qur'ân in Its Historical Context*, ed. Gabriel Said. Reynolds (New York: Routledge, 2008), 191.

çalışmada yukarıda bahsettiğimiz bu iddiayı çürütmektedir. Bladel'in kaynakları yanlış okuyup Kur'an ve efsane arasında bir benzerlik bulmaya çalıştığını söylemektedir.⁴⁹ Kur'an'da zikredilen Zülkarneyn ve efsanedeki İskender arasındaki uyumsuzluğu yani aslında ikisinin farklı kişi olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Kur'an'da zikredilen Zülkarneyn'in yolculuğunun yöneldiği yön Batı'dır, fakat efsanedeki İskender'in ise Doğu'dur.⁵⁰ Örneğin bir diğer farklılık ise günahkarlar ile mücadelelerinin temelinde yatan motiflerdir. Efsanedeki İskender'in güneşin battığı yerin ölümcüllüğü tespit etmek oradan geçmenin mümkün olup olmadığını araştırmakken, Zülkarneyn'in durumu tamamen Kur'an'ın adalet algısıyla ilgili olup iman ve ahirete ilişkindir.⁵¹

6. Kıssanın Bağlamı ve Mesajı

Ayetin sebep-i nüzulüne dair zikrettiğimiz rivayetlerde soruyu Peygamberimize yönelten kişilerin müşrik olsalar bile Yahudilerin yönlendirmeleriyle sorduklarından bahsetmiştik. Nüzul ortamına baktığımızda Yahudilerin ve müşriklerin özellikle Peygamber'e bu soruları yöneltmelerinin onun nübüvvetine dair kendi içlerinde yer alan problemlerinden kaynaklanmaktadır. Zülkarneyn hakkında bu soruyu yöneltmeleri de onların aslında Zülkarneyn'e dair zihinlerinde bir bilgiye ya da kıssa hakkında bir bilgiye sahip olduklarını da göstermektedir. Kur'an bir üslup olarak muhataplarının sahip olduğu zihinsel alt yapı üzerinden şahıs ve olayları, onlar için bir mesaj olacak tarzda anlatmaktadır.⁵² Bundan dolayı kıssada bahsedilenlerin nüzul ortamında bir karşılığı ve zemini olmalıdır. İskender'in Müslüman olmamasından dolayı, bazı müfessirlerin Büyük İskender ve Zülkarneyn'in aynı kişiler olduğuna dair yorumları İbn Kayyım el-Cevziyye, İbn Teymiyye, İbn Kesir gibi alimler tarafından eleştirilmiştir.⁵³

Çağdaş dönem müfessirlerinden Mevdudi, İzzet Derveze, Tabatabai ve Nasır Mekarim eş-Şirazi gibi birçok Sünni ve Şii müfessir tarafından tercih edilen Zülkarneyn'in Büyük Koreş (Cyrus) olma ihtimalinin en önemli delillerinden biri, kıssanın nüzulüne sebep olan ayetin Yahudiler aracılığıyla sorulması nedeniyle Zülkarneyn'in Yahudilerce bilinen ve önemsenen biri olmasıdır. Koreş Yahudi tarihinde önemli bir yere sahiptir.⁵⁴ Başka bir delil ise Danyal'ın rü'yetindeki iki boynuzlu koç simgesinin iki krallık olan Med ve Persleri birleştiren kişi olarak yorumlanması ve tarihte bunu yapan kişinin de Büyük Koreş olmasıdır.⁵⁵ Yahudiler açısından kurtarıcı Mesih olarak görülen, onları Babil esaretinden kurtaran ve Kudüs surlarının tekrardan inşası emrini veren kişi Kral Koreş'tir.⁵⁶ Tevrat'ta Zülkarneyn ismi geçmemektedir fakat Ahd-i Atik'te bahsi geçen Koreş'in Zülkarneyn olduğu zikredilmiştir.⁵⁷

Sorulan soruya kıssa vasıtasıyla cevap veren Allah, muhataplara kıssa vasıtasıyla bazı mesajlar da iletmektedir. Zira Kur'an'da kıssalar tarihi bir bilgi verme amacından ziyade evrensel mesajlar iletmektedir. Cabiri, nüzul sırasına göre Kehf Suresi'nden önceki üç surenin (Zariyat, Gaşiye, İnsan) aynı konuları ele aldığını söylemektedir. Ele alınan ortak konu ise ahirettir. Bu surenin yer aldığı bağlama bakıldığında Hz. Muhammed'in Kureyş müşriklerinden ağır eziyetlere maruz kaldığı zor koşullara ve Muhammedî davetin en zorlu ve çetin yıllarına

⁴⁹ Taha Soomro, "Did the Qur'an borrow from the Syriac Legend of Alexander?" (08 Kasım 2021), 1.

⁵⁰ Soomro, "Did the Qur'an borrow from the Syriac Legend of Alexander?" (08 Kasım 2021), 4.

⁵¹ Soomro, "Did the Qur'an borrow from the Syriac Legend of Alexander?" (08 Kasım 2021), 6-7.

⁵² Mesut Kaya, *Çağdaş Tefsirlerde İsrailiyyat Eleştirisi* (İstanbul: İsam, 2018), 141.

⁵³ Mustafa Öztürk, "Zülkarneyn Kıssası", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUIFD)* 2/1 (2014), 18.

⁵⁴ Öztürk, "Zülkarneyn Kıssası", 20.

⁵⁵ Öztürk, "Zülkarneyn Kıssası", 22.

⁵⁶ Şekercioglu, *Klasik ve Çağdaş Kur'an Yorumlarında Zülkarneyn Kıssası'nın Tahlili*, 66.

⁵⁷ Uraler, *Hiz. Peygamber'e Yahudi ve Hristiyanların Yöneltiltikleri Sorular*, 212.

denk gelmektedir. Kur'ân bu bağlamda Kureyşlilere kıyamet ve hesap gününün muhakkak gerçekleşeceğini hatırlatmakta ve bununla meydan okumaktadır. Zalimlerin, Kureyş'in ileri gelenleri, sonlarının ise cehennem ateşi olacağını bildirmesi ayetlerin nazil olduğu dönem ve şartlar bakımından son derece uygundur.⁵⁸ Zülkarneyn kıssası da bu genel bağlam içerisinde yer almaktadır. Kıssaya göre Allah-u Teala Zülkarneyn'e karşılaştığı halkları öldürüp öldürmeme hakkı vermesine rağmen Zülkarneyn verdiği cevapla zalimin bu dünyadaki azabının geçici ahiretteki cezasının kalıcı olduğunu kastetmektedir. İyi olan kimseler ise ahirette ebedi ödüle sahip olacaklardır. Kıssanın sonuç bölümünde Kureyşlilerin Resulullah'ı sıkıştırmaya çalışmalarının boş olduğunu ona gelen vahyin kaynağı olan Allah'ın sonsuz ilme sahip olduğu böylece anlattığı kıssaların kaynağının "vahiy" olduğu vurgulanmıştır.⁵⁹

SONUÇ

Kur'ân'da Kehf Suresi 83-98 ayetleri arasında yer alan Zülkarneyn kıssasında Zülkarneyn'in yolculuğu ve karşılaştıklarından bahsedilmektedir. Bu kıssanın yer aldığı ayetleri anlam bütünlüğü olarak dört bölüme ayırabilmek mümkündür. Surenin 83-84 ayetlerinde Allah'ın Zülkarneyn'e verdiği kudret ve yol; 85-88 ayetlerinde Zülkarneyn'in güneşin battığı yöne doğru olan yolculuğu; 89-91 ayetlerinde Zülkarneyn'in güneşin doğduğu yöne doğru olan yolculuğu; 92-98 ayetlerinde ise Yecüc ve Mecüc konu edilmiştir. Bu ayetlerin tefsirlerini Mukâtil b. Süleyman ve Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirlerinde nasıl ele alındığı çalışma boyunca açıklanmaya çalışılmıştır. Bu iki tefsirde Zülkarneyn'in kimliği, 86. ayette yer alan kara balçık ifadesi (عَيْنٌ حَمِيَّةٌ), 90. ayette bahsi geçen güneş engeli olmayan kavim, 93. ayetteki hiçbir sözü anlamayan kavim ve son olarak da Yecüc ve Mecüc konularında benzerlik ve farklılıklar tespit edilmiştir.

Zülkarneyn'in kimliği konusunda Mukâtil b. Süleyman onun Makedonyalı İskender olduğunu söylemiştir. Bu kimse Kaf Dağı'nı ele geçiren bir kişidir. Ayrıca güneşin doğduğu ve battığı en uç noktalara ulaşmasından dolayı Zülkarneyn olarak isimlendirilmiştir. Yahyâ b. Sellâm ise Zülkarneyn'in kimliğini açıklarken Ali b. Ebi Talib'e sorulan bir sorudan bahseden rivayete yer vermiştir. Bu rivayete göre Ali b. Talib Zülkarneyn'in Allah'a karşı samimi olan salih bir kul olduğunu söylemektedir. İmana çağırdığı kavmi tarafından boynuzlarından öldürülmesinin ardından Allah tarafından diriltilmiş ve aynı şey tekrarlanmıştır. Bundan dolayı Zülkarneyn olarak isimlendirilmiştir.

86. ayette yer alan kara balçık ifadesi (عَيْنٌ حَمِيَّةٌ) ifadesiyle ilgili olarak Mukâtil b. Süleyman'ın kıraat farklılıklarına değinmediği görülmüştür. Yahyâ b. Sellâm ise kelimenin hamietin (حَمِيَّةٌ) ve hâmiyetin (حَامِيَّةٌ) şeklinde iki farklı kıraate yer vermektedir. Bu bağlamda Muaviye ve İbn Abbas arasındaki diyaloga değinilmiştir.

İki müfessir arasındaki tespit edilen benzerlik ise güneş engeli olmayan kavim hakkındaki açıklamalardır. İkisi de bu kavmin güneşin sıcaklığından saklanmak için gün boyu dehlizlerde kaldıklarından bahseden rivayetlere yer vermektedirler. Yahyâ b. Sellâm'da buna ek olarak saklanılan yerin deniz olduğuna dair rivayete de denk gelmekteyiz.

Hiçbir sözü anlamayan kavim şeklinde tercüme edilen 93. ayet hakkında ise Mukâtil b. Süleyman bu kavmin değil de hiçbir kimsenin o kavmin dilinin bilmediği şeklinde tefsir edilmiştir. Yahyâ b. Sellâm ise kavmin başkalarının sözlerini anlamadığı şeklinde tefsir ederken

⁵⁸ Muhammed Abid el-Cabiri, *Fehmü'l Kur'an*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: İlimyurdu Yayınları : Mana Yayınları, 2017), 2/266.

⁵⁹ el-Cabiri, *Fehmü'l Kur'an*, 2/271; Muhammed Abid. el-Cabiri Coskun, Muhammed., *Kur'an'a Giriş*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: İlimyurdu Yayıncılık, 2013), 437.

aynı zamanda Mukâtil’le benzer olarak ayetin farklı bir şekilde okunduğunda hiçbir kimsenin o kavmin dilinin bilmediği anlamına geleceğini de göstermiştir.

Son olarak Yecüc ve Mecüc konusunda iki müfessirimiz de benzer şeyler zikretmişlerdir. Bunların Yecüc ve Mecüc’ün seddi kazmaları, onlardan birinin bin veya daha fazla çocukları olmadıkları sürece ölmemeleri, insanlara bozgunculuk yapmaları gibi noktalarda yoğunlaştığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

Anderson, Andrew Runni. “Alexander’s Horns”. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 58/ (1927), 100-122. <https://doi.org/10.2307/282906>

Bladel, Kevin Van. “The Alexander Legend in the Qur’an 18:83–102”. *The Qur’ân in Its Historical Context*. ed. Gabriel Said. Reynolds. 175-204. New York: Routledge, 2008.

Cabiri, Muhammed Abid el-. *Fehmü’l Kur’ân*. çev. Muhammed Coşkun. 3 Cilt. İstanbul: İlimyurdu Yayınları : Mana Yayınları, 3. Basım, 2017.

Cabiri, Muhammed Abid. el-, Coskun, Muhammed,, *Kur’ân’a Giriş*. çev. Muhammed Coşkun. İstanbul: İlimyurdu Yayıncılık, 2013.

Demir, Şehmus. *Mitoloji Kur’ân Kıssaları ve Tarihi Gerçeklik*. İstanbul: Beyan, 2003.

Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîru’l-Hadîs*. 10 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1383.

Ebû Bekr İbnu’l-‘Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. ‘Abdullâh b. el-‘Arabî el-İşbîlî. *Ahḳâmu’l-Kur’ân*. 6 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1424.

Hatîb, Abdullatif el-. *Mucemu’l Kıraat*. Kahire: Dâru Sadeddin, ts.

İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlib b. Abdurrahmân b. Temmâm b. el-Endelusî. *el-Muharraru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*. ed. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1422.

İbn Cuzeyy, Ebû’l-Ḳâsim Muhammed b. Aḥmed b. Muhammed el-Kelbî el-Ğirnâfî. *et-Teshîl li-‘Ulûmi’t-Tenzîl*. ed. ‘Abdullâh el-Ḥâlidî. Beyrut: Şirketu Dâri’l-Erḳam b. Ebî’l-Erḳam, 1416.

İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed ‘Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *Tefsîru’l Kur’âni’l-Azîm*. ed. Es‘ad Muhammed et-Ṭayyib. Mektebetu Nizâr Muştafâ el-Bâz, 1419.

İbnu’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec ‘Abdurrahmân b. ‘Alî. *Zâdu’l-Mesîr fî ‘İlmi’t-Tefsîr*. ed. ‘Abdurrezzâk el-Mehdî. Beyrût: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1422.

Karaman, Hayreddin, , Muhammad,, *Kur’ân yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2012.

Kaya, Mesut. *Çağdaş Tefsirlerde İsrailiyyat Eleştirisi*. İstanbul: İsam, 1. Basım, 2018.

Köksal Albayrak, Fatma. *Kur’ân’ın Işığında Zülkarneyn Kıssası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2012.

Muḳâtil b. Suleymân, Ebû'l-Ḥasen Muḳâtil b. Suleymân el-Belhî. *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân*. ed. 'Abdullâh Maḥmûd Şehâte. 7 Cilt. Beyrut, 1423.

Nöldeke, Theodor. *Sketches from Eastern History*. London: Adam and Charles Black, 1892.

Öztürk, Mustafa. "Zülkarneyn Kısası". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUIFD)* 2/1 (2014), 7-31.

Râzî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. 'Omer et-Teymî er-. *Mefâtîhu'l-Ğayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421.

Şa'lebî, Ebû İshâk Aḥmed b. Muḥammed b. İbrâhîm eṣ-. *el-Keşf ve'l-Beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. ed. Heyet. Cidde, 1436.

Soomro, Taha. "Did the Qur'ân borrow from the Syriac Legend of Alexander?" 08 Kasım 2021. https://www.academia.edu/41983783/Did_the_Qur%CA%BE%C4%81n_borrow_from_the_Syriac_Legend_of_Alexander

Şekercioğlu, Ahmet. *Klasik ve Çağdaş Kur'ân Yorumlarında Zülkarneyn Kısası'nın Tahlili*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi (Yayınlanmamış), 2013.

Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî eṭ-. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*. ed. 'Abdullâh b. 'Abdilmuḥsin et-Turkî. 24 Cilt. Dâru Hicr, 1422.

Tesei, Tommaso. "The Prophecy of Dū-l-Qarnayn (Q 18:83-102) and the Origins of the Qur'ānic Corpus". *Miscellanea Arabica*, 273-290.

Uraler, Aynur. *Hiz. Peygamber'e Yahudi ve Hristiyanların Yöneltiltikleri Sorular*. İstanbul: İFAV, 2015.

Vâhidî, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Aḥmed b. Muḥammed b. 'Alî en-Nisâbûrî el-. *et-Tefsîru'l-Basîṭ*, 1430.

Vahidi, Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûrî el-. *Esbâbü'n-nüzûl*. ed. Kemâl Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1991.

Yahyâ b. Sellâm, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Sellâm b. Ebî Sa'lebe et-Teymî. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. ed. Hind Şelebî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1425.

Zehebî, Muhammed Hüseyin ez-. *Tefsir ve Hadiste İsrailiyyat*. çev. Enbiya Yıldırım. Ankara: Otto, 1. Basım, 2017.